

Yeganə Xanoğlu qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ SÖZLƏRİN ORFOEPİK NORMALARA UYGUN DÜZGÜN TƏLƏFFÜZÜ ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, nitq inkişafı, ədəbi tələffüz

Key words: pre-school period, speech development, literary pronunciation

Ключевые слова: период дошкольного, развитие речи, литературное произношение

GİRİŞ

Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin mühüm vəzifələrindən biridir. Uşağın nitq və düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, ətraf aləmi dərk etməsi, şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşması ilə sıx sürətdə bağlıdır. Böyüməkdə olan gənc nəsə məişətdə, əməkdə, ictimai fəaliyyətdə ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində mühüm bir vəzifədir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev düzgün demişdir: «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük bir qəbahətdir» (Kərimov, 2002:5).

Dilə yiyələnmə prosesinə ailədən başlanılır. Uşaq məktəbə gedənədək ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu təsəvvürlər isə onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, dəqiqləşdirir. Dilin köməyi ilə başqalarının dediklərini anlayır, ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında öz fikirlərini yaşına uyğun şəkildə istifadə edirlər.

Unutmaq olmaz ki, nitq bütövlükdə insan şəxsiyyətini əks etdirir. Ona görə də uşağın nitqinin inkişafı və tərbiyəsinin əsasında bütövlükdə onun şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi durur. Uşaq bağçasının qarşısında uşaqlara ətrafdakı adamlarla ünsiyyətdə olarkən, ana dilindən sərbəst istifadə etməyə və şifahi şəkildə öz fikirlərini düzgün və aydın söyləməyi öyrətmək, onlarda bədii sözə maraq və məhəbbət hissi tərbiyə etmək əsas vəzifələrdəndir. Bu vəzifələr uşağın uşaq bağçasında olduğu bütün müddətdə, hər yaş qrupu üçün proqramın tələbinə müvafiq şəkildə tərbiyəçi tərəfindən həyata keçirilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər onlara, ilk növbədə məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Ana dili məşğələlərində uşaqlar fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri nitqlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə məşğələlərdə onların nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsini, nitqin qrammatik cəhətdən formalaşmasını və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmaq lazımdır.

Uşaq nitqini inkişaf etdirmək hər şeydən əvvəl səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığını aşlamaqdan ibarətdir. Bu, düzgün nitqin əsas əlamətlərindən biridir. Səsləri və sözləri düzgün tələffüz etməyən uşağın söz ehtiyatı nə qədər zəngin olsa da, o qrammatik cəhətdən nə qədər mükəmməl danışsa da onun sözləri aydın olmayacaqdır. Buna görə də uşaqlarda hələ kiçik yaşlarından nitqin fonetik cəhətini, səsləri və sözləri düzgün ifadə etmək vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Məktəbə gedənədək uşaq fonematik eşitmə bacarığına yiyələnməli, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərlə hərflərin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdır. Bu sahədə uşaqla iki istiqamətdə iş aparılmalıdır:

1. Onun nitq-hərəkəti aparatının, fəal nitqin səs cəhətinin inkişafı;
2. Eşitmə diqqəti və nitq eşitmənin inkişafı (Kərimov, 1997:120).

Uşaqların nitqinin normal inkişaf etməsi onların ədəbi dilin normalarına nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə başlıca ünsiyyət forması şifahi nitq olduğundan onun təmizliyinə və düzgünlüyünə, vahid normalar əsasında qurulmasına fikir verilməlidir. Uşağın nitqi mənimsəməsi üçün ilk növbədə onun dilimizdəki fonemləri düzgün tələffüz etməsi, onların artikulyasiyasını və intonasiya elementlərini bilməsi zəruridir.

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyəçilərin əksəriyyəti uşaqların nitq inkişafı qayğısına ümumi şəkildə qalırlarsa da, nitq səslərinin düzgün tələffüzünə əhəmiyyət vermirlər. Uşaqların danışmaları yamsılama yolu ilə nitqin ümumi axınında səslərin artikulyasiyasına az-çox uyğunlaşır. Uşaq bağçasında, habelə ailədə uşaqların nitqi üzərində müqayisəli müşahidələr göstərdi ki, bu dövrdə uşaqların nitqi nəzarətsiz qaldığından və ya bu sahədə iş təsadüfdən-təsadüfə, sistemsiz aparıldığından onlar daha çox tələffüz xətalılarına yol verirlər. 3-6 yaşlı uşaqların oyun prosesində, ətraf aləmlə tanışlıq prosesində, əmək prosesində, sərbəst

vaxtlarda, ailədə istifadə etdikləri sözlərin, əşyaların adını deyərkən məlum olmuşdur ki, bu dövrdə onlar əsasən aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 1.) verilmiş səsləri düzgün tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər.

Cədvəl 1.

Hansı səsləri tələffüz edə bilmirlər	r	s	s	ş	j	ç	v	b	d	g	q
Necə tələffüz edirlər	l, y	z	ş	j	s	c	f	p	t	d	d

Nitq səslərinin aydın tələffüzü onları əmələ gətirən artikulyasiya orqanlarının (dodaqlar, dil, dişlər, burun, alt çənə, üst çənə, yumşaq damaq, kiçik dilçək, qığırdaq, nəfəs borusu, ağciyər) vəziyyətinin və hərəkətinin düzgünlüyündən asılıdır. Bu dövrdə artikulyasiya aparatında baş verən bəzi pozuntular sonralar da davam edir, lakin bu və ya digər sözü tələffüz edə bilməyən uşaq nitqin səs obrazını bilir və başqaların nitqində həmin sözləri düzgün səsləndiyi halları hiss edir. Ona görə də uşağın tələffüz edə bilmədiyi səsi müxtəlif nitq materialları ilə möhkəmləndirmək zəruridir. Məsələn, əvvəldə, ortada, axırda uşağın tələffüz edə bilmədiyi səsin aid olduğu sözləri ucadan ifadəli demək, yanıtmaq, tapmaca, şeir oxumağı öyrətmək faydalıdır. Nitq səslərinin artikulyasiyasının mənimsənilməsi çətin prosesdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bir qismi orta damaq samitlərini (r, l, ş, j), bəzən də isə arxa damaq samitlərini (q, k, x) tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər.

Kiçikyaşlı uşaqların nitq cihazı hələ tamamilə inkişaf etmədiyi üçün zəif olur. Bu da əzələlərin zəifliyi, əsəb impulslarının kafi qədər qüvvəyə malik olmaması və tənəffüsün zəifliyi ilə izah olunur. Bunun üçün onun tələffüzü mükəmməl deyildir. Üç yaşlı uşaqların çoxu r, k, l, ş, s səslərini tələffüz edə bilmirlər. Onları başqa səslərlə əvəz edirlər və sözü tələffüz edərkən onları buraxırlar. Dörd yaşından başlayaraq uşağın şifahi nitqi həm fonetik, yəni səsləri demək və eşitmək, həm də düzgün danışq vərdislərinin dəqiqləşməsi nöqtəyi nəzərdən sürətlə inkişaf etməyə, onun yaşlılarla ünsiyyəti daha məzmunlu, aydın və düzgün olmağa başlayır. Dörd-beş yaşlı uşaqlar ana dilinin bütün səslərini əsasən düzgün tələffüz edə bilirlər. Beş yaşda uşağın nitq cihazı gözə çarpacaq dərəcədə mükəmməlləşir, nitq hərəkətlərində uyğunluq yaxşılaşır və tənəffüs daha da dərinləşir. Buna görə də səslərin ifadə olunması yaxşılaşır, uşaqlar səslərin çox hissəsini təmiz və düzgün tələffüz edirlər, ancaq bəzən tələffüz nöqsanlı olur. Sübut olunmuşdur ki, uşaq normal inkişaf etdikdə onun nitq üzvlərinin də heç bir nöqsanı olmadığından və nitqini inkişaf etdirmək üçün düzgün tədbirlər həyata keçirildiyindən beş-altı yaşlı uşaq ana dilinin bütün səslərini eşidə və düzgün tələffüz edə bilir (Kərimov, 1997: 135).

Tərbiyəçi uşağın qarışdırdığı səsləri və sözləri müəyyənləşdirdikdən sonra sadə çalışmalar da keçirə bilər: Məsələn, z-s, d-t, b-p, q-k, g-k, q-d, v-f, m-n, r-y və s. səsləri növbə ilə deyilir, əvvəl hansı səsi dediyini, sonra isə hansı səs deyildiyini uşaqlardan əzbər deməsini tələb etmək lazımdır. Bu zaman uşağın səhvlərinə düzəliş verilir. Sözlər üzrə də belə çalışmalarını keçirmək mümkündür. Ola bilər ki, səslərin düzgün tələffüzünü həyata keçirmək üçün şəkillərdən istifadə edilsin. Tərbiyəçi şar, dəsmal, qaşq, kasa, şal və s. şəkilləri göstərər, adlarını xəbər almaqla s və ş səslərinin düzgün eşidilməsi üzrə iş apara bilər. Uşaqlar praktik yolla öyrənməlidirlər ki, hər bir səs sözdə düşdüyü şəraitdən, mövqedən asılı olaraq müxtəlif cür səslənə bilər.

Səsin tələffüzü üzrə iş ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Hər bir səsin sözdə aydın tələffüzü ümumiyyətlə, səslərin düzgün tələffüzü ilə əlaqələndir. Sözlərin ədəbi tələffüz normalarına uyğun tələffüzü ilk növbədə yerli şivə xüsusiyyətlərinə, dialektizmlərə yol verilməməsi kimi nəzərdə tutulur. Müşahidələr göstərir ki, ailələrin çoxunda uşaqların tərbiyəsi, o cümlədən, nitq inkişafı nənə-babının, yaxud digər yaşlıların ixtiyarına buraxılır. Onların danışığı isə bir çox hallarda dialektizmlərlə dolu olduğundan uşaqların nitqinə güclü təsir göstərir. Altı yaşadək ailədə öyrəndiyi danışq tərzü uşaq üçün çox əziz olur. O, məktəbə gələndən sonra bilmir kimə inansın: nənə-babasına, ata-anasına, yoxsa müəllimə. Ona görə də ilk növbədə uşağın nitqinə çox ehtiyatlı yanaşmaq, danışarkən ədəbi tələffüz normalarını gözləmək lazımdır. Bunun üçün istər ailədə, istərsə də uşaq bağçalarında ümumi nitq rejiminin olması vacibdir. Bu prosesdə uşaqlara Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarının planlı şəkildə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə tərbiyəçinin özünün ədəbi tələffüz normalarına necə yiyələnməsindən asılıdır. Tərbiyəçi tələffüz normalarını öyrənməklə öz nitq mədəniyyətini yüksəltməli, danışarkən həmin qaydalara əməl etməlidir. Uşaq nitqi üzərində işləyərkən onların tələffüz sürətini də nizama salmaq lazımdır. Onların danışığındakı tələskənlik tələffüzü pisləşdirir, bəzən səslərin, hecaların, hətta sözlərin düşməsi ilə nəticələnir. Bununla da nitqin səlisliyi və dəqiqliyi pozulur (Hacıyeva, 1992:67).

Normal danışq sözləri səs simvolikasını duymaqla aparılır. Həddən artıq aşağı sürət dalğınlıqla, nitqin maraqsız və təsirsiz olması ilə nəticələnir. Sürətin həddən artıq artması isə sözün mənası, cümlədəki sözlər arasında əlaqəni duymağa, nitqin ifadəliliyini gözləməyə mane olur. İş burasındadır ki, bu dövrdə qazanılmış sürət sonralar da oxu prosesində, nağıl, şeir söyləmədə öz əksini göstərir. Uşaqlara öz səsinin gücünü onu əhatə edən şəraitə uyğunlaşdırmaq, səsi qorumağı öyrətmək lazımdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqi intonasiya cəhətdən qüsurlu olur. Buna səbəb uşaqlarda nitq eşitmənin zəifliyi, nitqin müxtəlif cür pozulması, erkən yaşlardan onların nitqinin tərbiyə olunmaması, xüsusilə səsin intonasiya cəhətinə laqeydliliklə əlaqədardır. Buna görə də istər Azərbaycan dili məşğələsində, istərsə də məşğələdənənar ünsiyyət prosesində uşaqların nitqinin

intonasiya, fasilə və cümlələrin ritmik bölgüsünə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hələ məktəbəqədər yaş dövründə başlanan bu praktik işlər sonrakı yaş dövründə də davam etdirilir.

Səslənən nitqin ən mühüm keyfiyyəti onun ifadəliliyi. Tərbiyəçi uşaqlar üçün xarakterik olan təbii ifadəliliyi inkişaf etdirməlidir. Uşağın nitqi ifadəli olmalı, gözləri alovlanmalı, fikri və hissləri jestlərində əks olunmalıdır. F.R.Xalıqov Fransız fonetiki Qrammonun fikrinə istinad edərək qeyd edir ki, «cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız skletidir, bu skletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır» (Xalıqov, 2012:32). İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə olunması vasitələrindən ən başlıcasıdır.

Nitqin ifadəliliyinə zərər gətirən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün tərbiyəçi kiçik qrupdan başlayaraq şeir oxuyarkən, nağıletmə prosesində öz nitqinə yüksək tələbkarlıqla yanaşmalıdır. Çünki tərbiyəçinin ifadəli, emosional nitqini eşitməklə uşaqlar da lazımi intonasiya seçə bilirlər.

Nəticə

Məktəbə gələnədək uşaq düzgün fonematik eşitmə bacarığına yiyələnəli, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərin, hərflərin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdır. Uşaqların bu dövrdə nitq səslərini necə tələffüz etməsindən asılı olaraq rabitəli nitqi onun emosional rəngi yaranır. Hər bir məşğələdə şifahi nitqin inkişafı üzrə məşqlər aparılmalı, söz və ifadələrin xörə təkrarlanması təşkil edilməlidir. Eyni zamanda uşaqların səsləri düzgün tələffüz edə bilməsi savad təlimini yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır. Gözəl, bəzəkli oyuncaq, əşya şəkli göstərən ona aid şeirlərin oxunması, hadisənin məzmununa aid müvafiq şeirin seçilməsi və ucadan oxunması, nağıletmənin səhnələşdirilməsi və s. onlarda emosiya doğurur. Bu prosesdə intonasiya üzrə sadə məşğələlər keçirmək, şeirin oxunması, yaxud bir əşyanın, hadisənin təsviri prosesində tərbiyəçi «Daha necə demək olar?» «Şeiri kim daha yaxşı deyər?» şəklində suallar verməklə sözə diqqətlik tərbiyə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: 2002.
2. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı: 1997
3. Hacıyeva Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1992.
4. Xalıqov F.R., Hacıyeva İ. Nitqdə ifadəlilik yaranan vasitələrin öyrədilməsi. Bakı: Müəllim, 2012.

Organization of correct pronunciation of words according to orthoepic norms in preschool age Summary

Speech development in early childhood will give you the opportunity to study in school. One child's ability to develop speech is, above all, the right pronunciation of sounds and words. The normal development of children's speech depends on how well they master the literary language norms. As the main form of communication in the preschool age is oral speech, it is necessary to ensure its purity and accuracy and to establish common ground. To master a child's speech, it is first necessary to properly pronounce phonemes in our language, to know their articulation and intonation elements. Each session should include training on oral speech development and repetition of vocal expressions. At the same time, children's ability to pronounce sounds correctly helps them to master literacy skills.

Организация правильного произношения слов по орфоэпия нормам в дошкольном возрасте Резюме

Развитие речи в раннем детстве даст им возможность читать в первую очередь в школе. Развитие речи ребенка - это прежде всего умение правильно произносить звуки и слова. Нормальное развитие детской речи зависит от того, насколько хорошо они усваивают нормы литературного языка. Поскольку основной формой общения в дошкольном возрасте является устная речь, необходимо позаботиться о том, чтобы обеспечить ее чистоту и точность, а также опираться на общие нормы. Чтобы ребенок освоил свою речь, сначала необходимо, чтобы он правильно произносил фонемы на нашем языке, знал их элементы артикуляции и интонации. Каждый сеанс должен включать упражнения по развитию устной речи и повторению слов и фраз в хоре. В то же время способность детей правильно произносить звуки помогает хорошо овладеть навыками грамотности.

Rəyçi: dos. Z.I. Vəliyeva

Göndərilib: 23.02.2020

Qəbul edilib: 27.02.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

FİLOLOGİYA PHILOLOGY ФИЛОЛОГИЯ

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu Yeni aşkarlanmış “Dədə Qorqud” əlyazması: eposun yeni bir variantı	4
Жұпар Тәжікұлызы Танауова Türki xalqlarının ortaq folklorлық мұрасы – күлдіргі әңгімелер	11
Rövşən Ramizoğlu Tərcüməşünaslığın iki aparıcı nəzəriyyəsinin – dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyələrinin təhlili	15
Sevinc İslam qızı Əhmədova Azərbaycan dilində dad bildirən sifətlərin semantik və üslubi xüsusiyyətləri	19
Nigar Firuz qızı Sadıqova Qətran Təbrizinin Gəncə səfərləri	23
Zərifə İsmayıl qızı Avilova, Zərifə Bayram qızı Məmmədova Monoloji nitqin öyrənilməsinin əsas aspektləri	27

HÜQUQ ELMLƏRİ THE LAW SCIENCES ПРАВОВЫЕ НАУКИ

Rauf Əhəd oğlu Şəmsizadə Hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti	31
Rauf Əhəd oğlu Şəmsizadə, Ləman Vüqar qızı Talbova İnsan alverinə qarşı beynəlxalq sferada mübarizənin əsas istiqamətləri	35
Aynur Oktay qızı Səfərzadə Cinayətdə iştirakçılığın subyektiv əlamətləri	39

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES ПОЛИТОЛОГИЯ

Leyla Telman qızı Məmmədova Strateji yol xəritəsinin regional inkişafa təsiri	42
Seyranə Əflatun qızı Xəlilzadə Sivilizasiyaların toqquşması	46
İbrahim İlham oğlu Səlimov Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin realizəsi sahəsində icra hakimiyyətinin yeri və daxili iyerarxiyası	50

PEDAQOGİKA PEDAGOGY ПЕДАГОГИКА

Elza Xanış qızı Məhərrəmovə Heydər Əliyev ideyaları və müasir təhsil	54
Əli Umud oğlu Əliyev Məktəbəqədər təhsil müəsisələrində folklor nümunələrinin öyrədilməsi	58
Шахаров Ықылас Өскенбайұлы Әлихан бөкейхан және қазақ руханияты	65
Günəl Ədalət qızı Allahverdiyeva Daun sindromlu uşaqlar və onların pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri	69
Elza Xanış qızı Məhərrəmovə Təlim metodları və texnologiyalarına yeni baxış	72
Судаба Мамед гызы Мамедова Пути формирования межкультурной коммуникативной компетенции у студентов азербайджанцев в процессе обучения русскому языку как иностранному	76
Südəbə Nəsrəddin qızı İsgəndərova İntellektual pozulması olan uşaqlarda refleksianın inkişafı şərtləri	79

Afət Afər qızı İsrailova	
Əqli cəhətdən geri qalan uşaqlarda davranış pozuntuları	81
Turan Əlbəndə qızı Şahvələddi Qədimova	
Eşitmə pozulmaları olan uşaqların nitq inkişafının öyrənilməsi tarixi	84
Aygün Akif qızı Abbasova	
The impact of linguistic education on the preservation of cultural identity	87
Метанет Фуад гызы Дадашева, Севиль Нариман гызы Топчибашева	
Лингвокультурлогический аспект преподавания РКИ	90
Həyat Həmid qızı Abdullayeva	
N.Nərimanovun pedaqoji irsində tərbiyə məsələləri	94
Yeganə Xanoğlu qızı Məmmədova	
Məktəbəqədər yaş dövründə sözlərin orfoepik normalara uyğun düzgün tələffüzü üzərində işin təşkili	97